

MLLM MacMathan:

GUDVALLA KLOSTER I OVA – LEGEND OCH VERKLIGHET

FÖRSTA DELEN

Varje kyrka har sitt eget budskap. Om det är en legend, finns det också någonting i byggnaden och i dess omgivningar, som håller legenden vid liv. Den glömda verkligheten bakom legenden är oftast svår att få tag på.

I Ova lever legenden om Gudvalla kloster. Det är i kyrkan och i sockenmiljön man möter den.

I Var legenden framstår som verklighet

1. I Ova kyrka

a) takmålningarnas budskap

År 1742 försågs Ova kyrka med takmålningar, som skulle anknyta till dess tidigare historia. Texten runt omkring långhusets plafondmålning i den äldsta delen av kyrkan hämtades från Jesaja 53 om Herrens lidande tjänare, och från Höga Visan, vars citat lyder:

”Jag sitter under dens skugga, som jag begärrar, och hans frucht är minom hals söt” (Cant 2:3)¹.

1) Den latinska benämningen på Höga Visan är Cantica Canticorum.

Detta var en direkt hänvisning till Bernhard av Clairvaux, en av cistercienserordens förgrundsgestalter och medeltidens främste mystiker. Han hade hela sin kristna tro förankrad i bilden av den lidande Frälsaren som själens brudgum.

Så mycket begrundade Bernhard av Clairvaux detta perspektiv att han skrev inte mindre än 86 utläggningar över Höga Visan².

2) Bernhard av Clairvaux räknas ofta i Sverige som grundare av cistercienserorden – egentligen grundade han klostret Clairvaux, vars förste abbot han blev. Det första ordensklostret hade grundats 1098. Dess namn var Cîteaux. Då munkarna i Alvastra och Nydala kom från Clairvaux, räknades detta som deras moderkloster.

I en av dem, den 48:e predikan, kan man läsa, hur Maria sitter i korsets skugga, och det är just så läckömålaren Johan Lijdholt³ har avbildat henne på plafonden. Från Frälsarens sida drop-par blodet ner i den kalk Maria håller i handen.

3) Den plafondmålning, som finns i koret är signerad *Johan Lijdholt pinx it 1742*.

Bernhard av Clairvaux säger i sin predikan: ”*Skulle inte också jag finna skugga från hans lekamen, när jag får del av den i nattvarden? Också den heliga Jungfrun själv har ju erfårit tron i skuggan av korset*”⁴.

4) I Bernhard von Clairvaux: *Sämtliche Werke V-VI* (Innsbruck 1994-1995) återfinns denna predikan med titeln ”*Kreuzesnachfolge*” och underrubriken ”*Der Schatten des Geliebten und seine süsse Frucht, das heisst Glaube und Beschauung*”. Grundinnehåll är efterföljd i skuggan av korset (*der Schatten vom Fleisch und Glauben*).

Texten för den 48:e predikan är just den vers i Höga Visan, som är citerad vid plafondmålningen (Cant 2:3).

b) väggarnas budskap

Vad Johan Lijdholt berättar med sin pensel 1742, är det som kyrkans väggar vittnar om med sina outplånliga mursprickor i övergången mellan långhuset och koret.

1913 visade en arkeologisk utgrävning, att kyrkan tidigare hade haft ett smalt kor möjligen med absid⁵ och 1986 dokumenterades vid en friläggning av den västra gaveln, att uppmurningen tycktes ha skett i två etapper⁶, där gränsen gick i höjd med takfoten.

5) I Emil Ekhooffs arkeologiska rapport från Ova kyrkas renovering 1911 – 1913 noteras: ”1) olikheter i takstolarna öfver den ursprungliga västra delen (= gla långhuset) samt öfver den vidgade östra delen 2) någon olikhet i höjd på murarna i V. och i Ö. 3) tvänne uppifrån och ned gående sprickor i murputsen å sträckmurarna något Ö. om 1 och 2. När dessa renknackades, framträdde g:la långhusets nordöstra och sydöstra murkrön samt därmed fogen mellan g:la långhuset och den utvidgade östra delen. Härmed är gifvet att den g:la kyrkan haft ett smalare kor (och antagligen absis)”.

En skiss av det delvis uppgrävda området för absiden visar en stensättning med ofullständig absidal form. Möjligen är både koret och absiden av något senare datum än långhuset. Det rekonstruerade koret har inom sig på båda sidor en sned, mot öster avsmalnande anslutning, som kvarstår mot de utvidgade yttermurarna, sedan koret rivits och som avslutas där fogen mellan den gamla och den nya delen framträder. Anslutningen, som ligger inom det nuvarande koret, framstår som en synlig följd av en avlägsnad påbyggnad framför den ursprungliga, östra kapellväggen.

Cistercienserna byggde endast undantagsvis absider, då dessa tolkades som utsmyckning och stred mot grundsynen på enkelhet. Det utesluter inte att kyrkan senare fick en sådan (vid tillbyggnad av koret). Att endast absid skulle byggts till ett redan befintligt kor är knappast troligt.

För cisterciensisk enkelhet talar också den södra portalen med dess släta poster och odekorade tympanon.

På den avbildning av Ova kyrka, som finns i Johan Peringskölds Monumenta 1673, saknas absid. Se dokumentet "Ova kyrka".

6) Skaraborgs LänsMuseums besiktnings/besöksrapport 86-08-08 (Ragnar Sigsjö): "Möjligen är gaveln uppmurad i två etapper vilkas gräns – i höjd med takfoten – dels markeras med skillnaden i skiftjocklekar dels med en indragning (0,10 - 0,15 m) av röstets murliv i förhållande till gavelns nedre delar".

Så liten hade kyrkan varit, att varken dagens predikstol, kor, sakristia eller vapenhus befinner sig inom dess ursprungliga väggar.

Ingenting hindrar, att detta lilla kapell blev uppfört, medan Bernhard av Clairvaux levde. Han dog 1153 och det var mitt i kyrkobyggnadsperioden.

2. I de historiebereskrivande källorna

a) klosterhistoria

De två tidigaste källorna – av vilka ingendera säger något om Ova – är Arild Huitfeldts Biskopskrönika⁷ från 1604 och Johannes Vastovius' klosterförteckning från 1623.

7) Danmarks Biskopskrönika (1604) utgavs tillsammans med Huitfeldts övriga verk under titeln Danmarckis Riges Krönicke (1652-1654).

Eftersom Biskopskrönikan var dansk är det möjligt, att klosternamnet Gudvald hade förekommit i någon av de källor, som Arild Huitfeldt haft tillgång till, när han skrev det danska rikets historia. Ett par korrekta uppgifter om *Gutnalia*⁸ d. v. s. Roma kloster på Gotland fördes under okända omständigheter in i Biskopskrönikans sidregister som om de hade gällt Gudvald.

8) I Biskopskrönikans register står: "Gudvalds kloster udi Lifland bleff med Bernhardiner Muncke besat / aff Nydals kloster 148". Hänvisningstexten på sidan 148 lyder: "Aar 1164 sende Esserum Muncke til Gutvalia udi Liffland". Tidigare på samma sida står i avsnittet om de svenska klostren: "Nydals kloster sende alleene en Sverm fra sig til Gudvalds kloster".

Enligt den av Konrad av Ebernach författade *Exordium Magnum* sändes en novis vid namn Petrus från Clairvaux till huset Nova vallis (Nydala), där han fortfarande levde flera år efter den helige Bernhards död. Då bröderna i Nova vallis' hus på ön Gotland (Gutnalia) saknade herde och i överensstämmelse med sin ordens föreskrifter vände sig till sitt moderkloster Nova vallis, sändes den gamle Petrus till Gutnalia.

Liksom Nydala tillhörde Gutnalia Linköpings stift och hade därför tilldelats det förra som sitt moderkloster. Minnesboken *Necrologium Lundensae* omnämner f. ö. för den 16 april (senast 1170) "Robert, convers från S. Maria i Guthnalia" jämte två andra, som varit conversi i Nydala.

I Cistercienserordens byggnadskonst 1 påpekar Sigurd Curman för Gutnalia arkitektoniska avvikelser, som inte kan hänföras till Nydala men som företer likheter med Esroms dotterkloster Eldena och Kolbatz i Pommern. Se s 183, 184.

Ursprungligen hade Esrom (Esserum) grundats för benediktiner, men samma år som Bernhard av Clairvaux avled (1153), överlämnades det till cistercienser från Clairvaux. De munkar, som enligt Huitfeldt sändes från Esrom till Gotland 1164, tillhörde därför samma orden som Nydala. De bör ha kallats till ön för att uppföra det nya klostret på uppdrag av den tidigare cisterciensermunken Stefan från Alvastra i Linköpings stift. Den 5 aug 1164 blev han Sveriges första ärkebiskop. Tre dagar senare grundades Gutnalia. Som sin stiftelsedag räknade klostret 8 aug 1164.

I Eric Benzeliuss *Chronologia Anonymi Veteris* 1709 angavs fortfarande sammanhanget mellan ärkebiskop Stefan och Gutnalia men med ett tidigare årtal: "1163 *Conventus mittitur in Cuthvaliam. Eodem anno consecratus est Stephanus archiepiscopus Upsaliensis, qui fuit monachus in Alvastro, anno Caroli regis quinto*".

Enligt den kritik, som framförts om Biskopskrönikan, skall Huitfeldt utifrån alltför knapphändert material ha strävat efter orsakssammanhang. I den klosterhistoriska redogörelsen behandlas emellertid Gudvald bland de tidiga svenska klostren och Gutnalia (Roma) liksom Esrom bland de danska. Något annat samband än den cisterciensiska dotterföljden ges inte. Sidregistrets uppgift blir följaktligen korrekt, om man i stället för Gudvald läser Gutnalia. Hänvisningen till s 148 gäller också detta sistnämnda kloster.

Utöver Arild Huitfeldts Biskopskrönika var den enda källa, som återstod att åberopa om Gudvald från 1600-talets början en liten klosterförteckning av Johannes Vastovius med titeln *Notitia Monasteriorum*. Den var en ytterligt kortfattad sammanställning i alfabetisk ordning med följande upplysning under bokstaven G:

GUDVALDA frat. ord. Cist.(Gudvalda – munkkloster – cistercienserorden).

Möjligen hade uppgiften om Gudvalda nått Vastovius i Kraków⁹, där han var kung Sigismunds hovkaplan (1607) eller genom en senare tjänst han haft som kungens bibliotekarie.

9) I Kraków, som var Polens huvudstad mellan 1311 och 1610, fanns sedan 1364 det Jagiellonska universitetet med ett stort bibliotek. Det hade sitt namn efter Katarina Jagiellonica, som var gemål till Johan III och mor till Sigismund. Staden var fram till 1764 den plats, där kungarna skulle krönas och begravas. Dess biskopsstift hade grundats av Boleslav I, vars halvsyster Syryta/Syryda var gift med Erik segersäll och Sven tveskägg. I Sverige var hon känd som Sigrid storråda.

b) traditionshistoria

Eftersom två av varandra oberoende källor i början av 1600-talet kunde hänvisa till Gudvald som ett kloster med anknytning till cistercienserorden¹⁰, måste man utgå från att det existerat, även om det inte fanns omtalat i denna ordens annaler.

10) Klostret omtalas successivt under skilda namnformer. Till en början kallas det Gudvald eller Gudvalda, senare Gudvalla och så småningom Guddala (Gudala). Det uppfattas då som Guds dal i enlighet med cisterciensernas namngivning (fr. *valle* betyder dal). Eftersom det äldsta namnet inte är identiskt med det yngsta kan det emellertid avse ett redan befintligt (benediktiskt) kloster, som erhållit ett nytt, näralydande namn sedan det överlämnats till cistercienserorden.

Som cisterciensiskt kloster skulle Gudvald haft den latinska beteckningen *Vallis Dei*. Detta namn tilldelades mellan 1162 och 1165 det iriska klostret Killenny, som tidigare haft munkar av benediktisk regel. Klostret låg i Ossory väster om Dublin med King's County (*Offaly*) som närmaste granne. Det senare hette på iriska *Ua Failghe*. Det är okänt, om *Ova*, vars innebörd inte kan förknippas med liknande ord eller ordstammar i det svenska språket, har samma bakgrund som *Ua* och *Offaly*. Den äldsta bevarade stavningen av *Ova* är *Oowa* (1361). Därefter växlar formerna mellan *Owa*, *Oua*, *Ooua*, *Offua*, *Ofua*, *Offwa* och *Ofwa*. Såväl *uu* som *w* har under tidig medeltid haft samma ljudvärde som *w* i eng. *window*.

När verkligheten sedan länge var legend, placerade den klostret på okänd plats inom Mariedals säteri i Ova, samtidigt som den tydligt angav, att Ova kyrka en gång hade varit dess bönekapell¹¹. Det som skrevs var kortfattade notiser, som återgav en traderad sammanblandning av möjliga lösningar till Sveriges tidigaste klosterhistoria, och det är fortfarande dessa, som brukar citeras.

11) a) Staaff, Petrus: *Ordine Benedictino Monachorum Svio-Gothiae 1727: "GUDVALLense seu Guddalense Westro Goth. cisterciensium fratru, ubi nunc aula Mariaedal, non procul Skara (Vast. N. Mon)"*.

b) Digelius, Sven J: *Specimen Historicum 1740* (med hänvisning till Staaff): "Beläget på den skönaste plats mitt i lövskogen, vetter det ned emot ett förbirinnande vattendrag, som behagar med sitt ljuva porlande. Fåglarnas från alla håll hopblandade sånger och fria röster uppliva hela lunden.

Träd, som stå i ständig grönska utestänga med sina i varandra flätade grenar sommarsolens hetta och utbreda överallt en ljuvlig skugga...Forntidens människor tilldelade gudarna denna ort. Ty den kallades fordom Gudvalla eller Guddala".

c) Rhyzelius, A. O.: *Monasteriologia Sviogothica 1740* hänvisar liksom Staaff och Digelius till Johannes Vastovius samt med tillagt årtal till Arild Huitfeldt: "Af en hög ålder hafwer thetta kloster varit; ty thet finnes af en gammal Kröniko, at thet blifwit insatte munkar år 1163. Then Danske historie-Scribenten Harald Hwitfeld skrifwer, at ifrå Nydala-kloster i Småland äro en svärm munkar til thetta Gudwalla-kloster komne. Salig Archebiskopen Doct. Haquinus Spegel hafwer varit af then tanckan, at thetta kloster hafwer thet varit belägit, hwaräst nu är, ej longt ifrå Skara, Säteriet Mariedal, then Grefweliga De la Gardiska familjen tilhörigt".

Möjligen är Rhyzelius tidsangivelse hämtad från Eric Benzelius' *Chronologia 1709*.

d) Lindskog, Peter: Försök till en kort Beskrifning om Skara Stift 1813 citerar Rhyzelius.

e) Ljungström, C. J.: *Kinnefjerdings och Kållands härader 1871 s 62 ff*: "Mariaedahl...ligger något söder om platsen för det fordna Gudala kloster... Ofva kyrka aff sten ligger norr om Mariedahl. Ursprungligen sägs denna kyrka hafva varit till Gudala kloster ett bönkapell, som sedermera blifvit tillbyggt och utvidgnet...Norrut från Mariaedal, sydost från Ofva kyrka låg Gudala kloster, om hvilket högst få underrättelser finnas. Platsen, der det stått, är längesedan utjemnad af plogen, och endast en och annan tegelsten, som der hittas, vittnar om att der fordomtid varit åbyggnad". Jfr g).

Jfr Högberg, Folke: *Medeltida absidkyrkor i Norden s 91*: "Konsten att bränna tegel hade då dessa (de romanska kyrkorna) byggdes ännu icke nått detta landskap".

f) Strömbom, Nils Gustaf: *Vägvisare för resande till Kinnekulle 1889 återger i stort sett ordagrant Ljungström med ytterligare tillägg*: "Guddala eller Gudvalla kloster lærer hafva legat mellan Mariedal och kyrkan, närmare den senare, på högra sidan om ån och nästan invid denna". Enligt Strömbom ligger kyrkan "utmed Mariedalsåns sydvästra strand".

g) Börjesson, Gösta: *Ödekyrkor i Västergötland*: "Invid och ö om Mariedalsån 150 m s om Ova kyrka sägs ett kloster ha funnits. Osäker uppgift. Tegelrester ha påträffats i marken. Sörbodals kloster nämns också i detta sammanhang". Jfr e).

3. I jordeböckerna

a) Skara stifts jordebok 1540

Vad som ursprungligen varit kunglig jord i Västergötland kan i viss mån utläsas ur Skara stifts jordebok 1540. Av denna framgår, att hela det område i Ova som kallades "Swnderbo, Norboo och Saåndabolit" i "Hosaby Rettaredömme" beskattats enligt de regler, som gällde för kunglig donation efter 1200¹². Däremot följde det inte reglerna för tiondegivande, som infördes för kyrkojord under 1100-talet.

Enligt legenden skulle Swnderbo – senare Söderbo och därefter Mariedal – ha tillhört Gudvalla kloster. Jordeboken visar emellertid, att också Norboo och Saåndabolit har ingått i detta område. Som klosterjord har det haft egna privilegier.

12) År 1200 utfärdade Sverker II Karlsson ett kungabrev i samband med en donation till Uppsala kyrka och kanonikaten där. I brevet står, att kyrkans hus och gårdar därefter skulle vara fria från all kunglig uppörd. Meningen var, att kyrkan från och med det angivna årtalet inte skulle betala skatt till kungen för gåva, som han själv hade skänkt. I praktiken innebar det, att sådan kyrkojord inte behövde erlägga annat än det antal lispund smör, som utgick per enhet.

Brevet kom att anses som gällande för hela riket. Privilegierna bekräftades av Johan Sverkersson i samband med hans kröning 1219.

När Magnus Ladulås kröntes 1276 medgav han frälsefrihet för all befintlig kyrklig jord, medan den som senare förvärvades av kyrkan, skulle utgöra skatt.

Johan Sverkerssons brev stadfästes 1279.

Förutom smörränta utgick före 1281 genom kungens s.k. regalierätt också dagsverken¹³. Detta år utsträcktes frälset till frihet från ”*all kunglig rätt och alla kungliga skyldigheter*”, och då försvann också regalierätten¹⁴.

13) Se Falkman, Ludvig B.: Om Kronans, Kyrkornas och Presterskapets inkomster av andeligt gods...från äldre tider till år 1660 del 1 s 57, 62.

14) Hindsbo, som donerades av Magnus Ladulås 1287 och lades till den eldhärjade S:t Nicolai prebenda i Skara, erlade endast smörränta.

För Swnderbo, Norboo och Saåndabolit i Hosaby Rettaredömme gällde smörränta och dagsverken. På samma sätt beskattades större delen av den jord, som låg under Prebenda S:t Olavi (tidigare Klosterkyrkan) i Gamla Lödöse jämte tio andra gårdar i hela stiftet¹⁵.

- 15) Domkirkennes wpbördh: Andhers ij Vestompta, Vallaherat (Smör 3 p:d, Daxw 3).
Prebenda Martini: Benckt ij Haslösa (S 3 p:d, daxw 4).
Till samma prebenda Marem s:n: Lasse Marbo (S 4 p:d, Daxw 4), Helge Olsson ibidem (S 4 p:d, Daxw 4).
Prebenda Karlstorp, Elene: Bierga ij Wallaherat (S 3 p:d, Daxw 3), ij Stenem (S 2 p:d, Daxw 2).
Öttemes kyrkios ypbyrdh: Lasse Olsson ibidem (S 1 p:d, Daxv 1).
Brödregards prebendan: Benct ij Hendene (S 1 p:d, Daxv 2).
Österwplanda stompz wpbördh: Per Olssnn Österuplanda (S 2 p:d, daxv 3), Jens Skreddare ij Klefua (S 2 p:d, Daxv 3).

Då ett kloster upphört och jorden lagts till prebende, har det följaktligen bibehållit sin privilegiebeskattning.

Den en gång fastställda beskattningen ändrades inte, och Skara stifts jordebok 1540 kom därmed att redovisa de förhållanden som gällt, när kyrkan förvärvat godsens med början vid 1200. Hur lång tid jordegendomarna redan innan tillhört kyrkan, vet man inte.

[Regale]

Att sambandet måste räknas in på 1100-talet framgår av en specifikation, som insändes till Kungl. Maj:t 1692¹⁶.

16) Se Knös, Olof: Miscellanea I:40 § 37 b:1. Se Schalling, Erik: Den kyrkliga jordens rättsliga ställning i Sverige s 31, 32, 33.

Den anger, att *"Följande pastorater i Skaraborgz Landshövdingedöme befinnas...hafwa förut varit håldne för Regale näml: I Kinnefärding Husaby, Skälvum, Ova"*.

I de regala pastoraten tillsattes prästen av kungen som en följd av att denne hade bekostat uppförandet av stenkyrkorna. För ovanstående fall måste det betyda förra hälften av 1100-talet. En trädatering från Skälvums kyrka har givit årtalet 1136.

b) S:t Nicolai prebendas besittningsförteckningar

De äldsta godsförteckningarna var inte jordeböcker i egentlig mening utan snarare lagfartslängder, som angav besittningsrätten till den förtecknade egendomen.

Som sådana går de längre tillbaka i tiden än andra bevarade längder och kan upplysa om förhållanden, som annars skulle vara okända.

Ova nämns i ett ägandesammanhang, där besittningarna gäller S:t Nicolai prebenda i Skara:

1361 den 16 augusti: Olauus Petrj, f.d. kanik i Skara och kyrkopräst i Lena, sist munk i Alvastra, meddelar den av honom vid prästmötet i Skara, år 1340, till domkapitlet därstädes överlämnade förteckning på fastigheter hörande till Hedensbo eller s:t Nicolai prebenda, och vilka han efter sina företrädare vid denna, kanikerna Ragnerus, Nicolaus, Hemfastus och Iohannes, hade mottagit och sedan själv ytterligare förökat:

" ... Jtem partem in silua iuxta Oowa in Kindahaerad (del i skogen vid Ova i Kinne härad)"¹⁷.

17) SRP 513.

S:t Nicolai prebenda omtalas under 1100-talet som särskilt förknippad med *"Pæn goðe biskupær Bændiktær"* (Bengt den Gode). *"Flæstæ Þe pænningæ, sum kostæði Sancta Nicolausæ kyrkiæ i Skarum, læt han til. Ok han war þerræ gilbroðer. Han gaf Sancta Nicolausæ kyrkiu baðær klockkonær"*¹⁸.

18) Beckman, Natanael: Ur vår äldsta bok (Den Äldre Västgötalagen kap. III Biskopslängd).

I den förteckning, som biskop Brynolf II Karlsson 1402 upprättade över alla S:t Nicolai prebendas besittningar och inkomster för den tid han varit kanik där, omtalas fortfarande *"silua iuxta Oowa in Kindahaerad"*¹⁹.

19) SD nr 227.

Om Swnderbo, Norboo och Saåndabolit sägs ingenting vare sig vid denna tid eller tidigare. Skara stifts jordebok visar bara, att prebendet senare upplöstes. Av S:t Nicolais egendomar kunde sex av gårdarna 1540 återfinnas under *Prebenda Brynnolphi* (Sonabol i Tubbatorp och en äng i Stenensmad är troligtvis sammanslagna till Twbbatorp ij Stenem)²⁰.

- 20) S:t Nicolai prebenda 1361: a) Hedensbo b) Säfwareds kyrka med prästrättigheterna ibidem
c) Alabeck i Säfwared d) en gård Sonabol i Tubbatorp e) en äng i Stenensmad f) en gård i Wesmantorp,
Sörby socken i Wilske härad g) Brimstenstorp i Lena socken.
Prebenda Brynnolphi 1540: a) Hedensboo ij Sckara b) Stompnen i Saewara c) Ion ij Alabeck
d) Twbbatorp ij Stenem e) Vesmantorp ij Gökim f) Brismenstorp ij Lena.

Hur det gick med det som var *"del i skogen vid Ova"*, säger stiftsjordeboken ingenting om. Däremot ser man, att nästan hela Ova socken – Swnderbo, Norboo och Saåndabolit – vid okänd tidpunkt har överförts till biskopsstolens landgille. Därifrån har räntorna genom konfiskeringen 1540 återgått till kronan. Troligtvis har det handlat om två benämningar av samma område. När Antiquitetskollegiets sekreterare Johan Hadorph vid sin dokumentation av kyrkor i Västergötland beskrev Ova 1673, slutade han med orden: *"Ligger i Skogen"*. Av en senare karta över Ova framgår, att fortfarande vid denna tid en mycket begränsad del av jorden runt byn hade börjat brukas som gården²¹.

- 21) Christopher Hierpe: "Geometrisk Affrijtning uppå Töris Måns gård i Ofwa A:o 1691 in Septemb." Ett utsnitt av kartan finns i dokumentet "Ova Kyrka".

ANDRA DELEN

I motsats till legender beskriver verkligheten fakta, som inte kan ifrågasättas. Till dessa hör ruiner av klosteranläggningar, skildringar av verksamheter, vars resultat är synliga och kartor över alltjämt bestående eller förändrade miljöer.

Om sådana fakta möter en legend på punkter, där den själv framstår som verklig, har också legenden övergått till att bli verklighet. I Ova är det miljön, kartan och kyrkan, som möter legenden om Gudvalla kloster.

II Var verkligheten möter legenden

1. I miljön

a) de saknade kriterierna

1585 utfärdade Johan III ett brev, där han anmodade sina fogdar Brun Bengtsson och Nils Persson att utan försummelse skaffa fram sten till uppförandet av kungshuset vid Gällquist i Skara. Brevet lyder:

"Till Brwn Bengtsson och Nils Persson F[ogdar] att the tillseije vndersåtherne vdi sine befallninger thet the göre dheris åhrlige dagzwerken och hielpe dagzwärken till Gälquist bygningh, then 12 Martij Anno 85.

Wår nåde tillförende Tigh är wäll wetterligitt Brun Bengtsson att wij wele haffue vprättet ehn bygningh på Gällquist widh Schara, effter then Befallningh som wår tro vndersåthe aff Adell Erich Andersson till Biurum ther vm bekomitt haffuer,

Och effter wij haffue latidt göre then förordningh att the häreder som tu haffuer befallningen öffuer, skole liggie till samme bygningh medh theris åhrlige dagzwerker, sampt så många hielpe dagzwerker och körtzler som aff them effter lägenheten kan fordret bliffue, effter som thu thet widere haffuer till att förnimme aff thet öpne vnderschriffne breff som wij för:ne Erich Andersson ther vppå haffue giffue latidt, Therföre är här medh wår alffuarlige willie och befallning attu alldelis skall rätte tigh effter för:de wårt öpne breff, och vthen all försumellse vdi rätten tiidh lathe offte:de Erich Andersson bekomme hwad som han vdi så måtte behöffuer och på fordrer till för:de Bygningh,

Ändeligen så lagendes att icke någett måtte bliffue försumett eller tilbake ther bygningen kan bliffue försatt före,

Så frampt tu icke skall hårdeligen bliffue ther vm tillthalet, Ther rätte tigh effter fullkomligen.

Datum vt supera. (Mutatis Mutandis till Nils Persson om hielpedagzwerken)''²².

22) Skara Historiekommitté: Skara I s 604 ff.

Följden av den skarpa formuleringen bör ha blivit, att fogdarna hämtat sten överallt inom rimligt avstånd, där den fanns tillgänglig i någon större skala. Det är i sammanhanget betydelsefullt, att Brun Bengtssons syster Britta Bengtsdotter [Svenske] var ägare till Swnderbo, som var hennes morgongåva.

I den mån det funnits ruiner efter klosterbyggnader i olika uppförandeskedan på Swnderbo, bör dessa närmast till grunden ha fraktats bort för att användas vid Skara hus.

I Peter Lindskogs ”Försök till en korrt beskrifning om Skara stift” 1813 finns en anmärkningsvärd notis, som bekräftar, att den största förändringen av miljön kring Mariedal inträffat först sent i modern tid:

”På åtskillige ställen, såsom i djurgården, hvaräst under Gref De la Gardies tid funnits hjortar och rådjur, ko- och hästhararne m. fl. får man se en myckenhet smärre och större kullar, liknande grafhögar, och å flere af dem upreste stenar, somlige till 2 alnars högd”.

Beskrivningen för tanken till ett större gravfält med upp till 1,2 m höga bautastenar, vilket skulle kunna tyda på, att platsen haft en central roll i bygdens tidiga historia.

På Willem Swiddes kopparstick i *Suecia Antiqua* har grafikern avbildat formationer, som svårligen kan tolkas som något annat än långa stenmurar beväxta med buskar på krönen.

Om Swiddes verk brukar sägas, att de kännetecknas av en ”kultiverad teknik”, varför det inte kan ha rört sig om någon oförmåga att rita träd – förlagorna var dessutom Eric Dahlberghs egna. I den mån det har rört sig om stenmurar, kan de vara resultatet av sådana arbetsinsatser, som ständigt har medverkat till att avlägsna sten från gården och utmarker.

Från slutet av 1990-talet har äldre ovabor berättat, att de i sin barndom känt till öppningen till en stensatt gång, som mynnat ut i Mariedalsån söder om kyrkan. Vid senare eftersökningar har platsen tyvärr inte kunnat lokaliseras. Beskrivningen av gången stämmer överens med de stensatta avloppstunnlar, som vanligen ledde från klostren till närbelägna vattendrag.

b) de bevarade reminiscenserna

I Mariedals hagar, där de gravliknande kullarna fanns med sina resta stenar, har några gamla ord bevarats som gårdsnamn. *Gråbo, Holt, Jonstorp, Frumadan* och *Heligemoden* är alltså närmast oförändrade som benämningar på *Gråbo, Hultet, Jonstorp, Frumaden* och *Heljemon*. Namnen har en påfallande stor likhet med *GRAB[stätte der] HOLD[reicher] JUNGFRAU MADONNA, HEILIGER MUTTER*, (*Den nåderika Jungfruns, Madonnans, den heliga Moderns gravplatser*) och framstår som reminiscenser från en tyskspråkig kyrka, som mycket tidigt varit helgad åt Jungfru Maria²³.

23) Också *Gudwald* skulle kunna uppfattas som ett tyskt namn. Såväl *Walderbach* som *Waldsasser* (grundat 1133) i Oberpfalz var cisterciensiska kloster.

2. På kartan

a) Clairvaux och dess första döttrar i Sverige

I *Clairvaux* började dalen Vallée d'absinthe alltifrån 1115 att gradvis fyllas av talrika byggnader. Trots detta dröjde det ända till 1174 innan klosterkyrkan uppfördes, medan man under tiden hann driva upp en fruktträdgård, som liknade en hel liten skog, och anlägga en örtagård, vars sängar avdelades genom långa kanaler för bevattning och fiskodling²⁴.

24) Se Karling, Sten: Trädgårdskonstens historia i Sverige s 13, 14 samt Svensk Uppslagsbok bd 6 (Clairvaux). I dokumentet "Ova kyrka" finns en förenklad karta över Clairvauxdalen och en motsvarande över Sörbodalen. Kartorna avser endast att visa den frapperande likheten mellan dalarna. Obs väderstrecken!

Fruktträdgården låg på en slätt alldeles bakom klostret och skyddades av murar. Framför dessa fanns örtagårdssängarna, sedan låg byggnaderna ganska koncentrerade, och genom det långsmala klosterområdet flöt kanalerna i sina förgreningar med oregelbundna dammar.

I *Alvastra*²⁵ beräknas klosterkyrkan ha blivit färdig omkring 1185. Sedan den gamla kungsgårdens byggnader inte längre ansetts svara mot klostrets utveckling, uppfördes de nya längorna i fyrkant. Alvastra hade sin fruktträdgård delvis gemensam med krydde- och kålgården. Köksväxter och blomstersängar bevattades från två dammar och norr om dessa låg en park av ek och andra lövträd innanför en hög stenmur.

25) Se Karling a. a. s 10, 11, 12.

I *Varnhem*²⁶ fanns samma grundläggande struktur med stor fruktträdgård och örtagård. En meterbred kanal av kalksten ledde vattnet i omedelbar närhet av abbotshuset till kryddgården. När den första kyrkan blev färdig, är okänt.

26) Se Karling a. a. s 20, 21, 22.

Nydala kloster, näst intill jämngammalt med Alvastra och omtalat med trädgårdsodlingar och fiskdammar, fick 1258 hjälp med sin fortfarande inte färdigbyggda kyrka²⁷.

27) Se Curman a. a. s 180, 181.

b) Swnderbo

Mycket av det som karakteriserade adelns trädgårdar, var med nödvändighet detsamma som funnits innanför de svenska klostermurarna bl.a. därför att adeln så småningom förlänades klostren och fick impulser därifrån. Där fanns fruktträdgårdar, örta- och kålgårdar och fiskdammar.

Hur Swnderbo såg ut på 1500-talet framgår av en karta, som ritades innan Magnus Gabriel De la Gardie började bygga om där i mitten av 1600-talet²⁸.

28) Se Karling a. a. s 141, 142, 143 samt Luthander, L.: Slott och herresäten i Sverige. Västergötland 1-2 s 293, 294, 295.

Anläggningen omfattade frustuga, en gammal källarbyggning med två nattstugor, vidare en bagarstugubyggning och bodar. Dessutom fanns porthus med drängstuga över porten, brygg-hus, ett gammalt oanvänt kök samt ett stall.

Hela denna sistnämnda länga var synnerligen förfallen liksom också bagarstugubyggningen. Tillsammans med den gamla källaren och frustugubyggningen bildade de en äldre anläggning, där frustugubyggningen hade varit bostadshus.

Vad 1500-talskartan visar är en plan, som i bästa fall hade kvar drag av ursprungsbebyggelsen på Swnderbo. Planen motsvarar väl de grundkrav, som ställdes på platser dit cisterciensiska munkar skulle få gå för att grunda nya kloster, men den överensstämde också med den praxis, som hade sin grund i de ortodoxa landsortsklostrens²⁹.

29) På den grekiska landsbygden utgjordes centrum i klosteranläggningen av ett stenhus med övriga byggnader samlade runt omkring detta. Till egendomen hörde en trädgård eller en vingård, vars avkastning utgjorde hyra in natura för dem, som brukade jorden åt ägaren. I de grekisk-romerska städerna låg stenhusen sida vid sida längs gatan med sina rum vända mot en inre, rektangulär gård, dit man kom via ett trapphus.

Irländska kloster bestod av fristående byggnader, som omgärdades av en mur. Se Deansely, Margaret: A History of The Medieval Church 590 – 1500 s 260.

Jämför Adam av Bremen: *Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar* II:69:

”När han [Adalbert, ärkebiskop 1033 – 1043] hade ordnat bespisingnsfrågan, tog han itu med klostret. Detta var förut byggt i trä, men han byggde om det i sten. Det blev, som sed är, byggt omkring en fyrkantig gård, hade väggarna prydda med nätformiga utsmyckningar av växlande karaktär och var skönt att skåda.

Därpå uppförde han den av hans föregångare Herman påbörjade muren runt domkyrkoområdet och reste den på några ställen ända upp till bröstvärnet, men på andra ställen lät han den vara halvfärdig till fem eller sju alnars höjd. I väster, åt torget till, var i muren infogad en stor port och över porten ett mycket kraftigt torn i italiensk kvaderteknik, utstyrt med sju rum i och för stadens olika behov”.

Cistercienserordens statuter föreskrev, att det redan vid munkarnas ankomst skulle finnas vissa byggnader uppförda på den tilltänkta klosterplatsen. Dessa skulle tillgodose de ofrånkomliga behoven av gudstjänstrum, matsal, sovsal, gemenskapsutrymme och den därtill påbjudna portvaksstugan.

Vidare skulle det finnas ett donerat klosterområde samt en ekonomisk garant – i praktiken rikets eller stiftets överhuvud.

De flesta av cistercienserna i ett nytt kloster var inte munkar utan lekbröder (*conversi*), som hade vigt sina liv till praktiskt arbete i klostren. Deras uppgifter var att bryta mark, bygga hus, anlägga dammar och bevattningskanaler, odla i träd- och örtagård och sköta övriga sysslor.

En förteckning från Sorö 1247 visar, att detta kloster inom sitt område hade vävarhus, sjukstuga, kvarnar, stall, lagård, vattenledningsverk och verkstäder.

Av ett brev daterat 1680 framgår, att ett par dammar hade blivit grävda på Mariedal³⁰. Men också den tidigare omnämnda kartan över Swnderbo från äldre tid hade haft tre dammar för rudor i närheten av ”kvarteren” i den parkartade fruktträdgården.

30) Se Karling a. a. s 486, 487, 488, 604 not 5.

Förutsättningen för att Swnderbo skall ha varit en klosteranläggning med fruktträd, köksväxter och blommor är den omedelbara närheten till ett vattendrag, varifrån kanaler direkt har kunnat grävas för bevattning och fiskodling. I detta fall fanns det t.o.m. en mötande bäck, som tillstötte mitt framför Swnderbo. Från denna gick enligt en karta 1690 ytterligare ett litet flöde. Bakom Swnderbo låg den stora ek- al- och hasselskog, som Magnus Gabriel De la Gardie använde som djurgård³¹.

31) ”Geographisk Affrijtningh öfwer Sörbo eller Mariedahls rätta Ägoskildt 1690” (Lorenz Insulander). Kartan är Dokument 1 på Ova sockens historiska sida.

Trädslagen ovan anges på ”Geometrisk Affrijtning uppå Töris Måns gård i Ofwa” A:o 1691 in Septemb. (Christopher Hierpe) i dokumentet ”Ova kyrka”.

Töris Måns gård var socknens enda kyrkohemman. Före 1632 och senast till 1678 arrenderades det av länsmannen Töres Månsson, som ännu 1668 tjänstgjorde som grevskapslänsman. Hans dödsår är okänt.

Töres Månssons gravsten är fortfarande bevarad. Se foto i dokumentet ”Om livet i Ova kyrkosocken för längesedan”.

Kyrkohemmanet var enligt Kinnefjärdings dombok 1681 ”*afhyst och lagt Under Mariaedaals ladugårdh för 3 åhr sedan*”. Det hade på andra sidan ån ett stort kvadratisk odlingsområde ”*Een åkertäppa, klåckarelyckan benämndt som ligger Wästergjärde till hiälp*”.

Wästergierdet var den del av Ova gierde, som låg på samma sida som kyrkan och kyrkohemmanet (väster om ån). Det som låg på den östra sidan betecknades på motsvarande sätt Östergierdet.

3. I kyrkan

a) Den konkreta handlingen

Den verklighet, som kan möta legenden i kyrkan, måste ha varit en konkret handling. Den måste ha utförts av ett skäl, som hade sin motsvarighet i andra kyrkors jämförbara handlingar.

Vad munkarna i första hand skulle ägna sig åt, var att under strängt liturgiska former bedja psalmerna i Psaltaren. Även om man följde klostrets regler, var det tidigt ett ideal att låta psalmerna bli en *laus perennis* d.v.s. en ständigt pågående lovsång för den, som hade grundat klostret. Denna förbönstjänst omfattade kungliga eller adliga donatorer (även biskopar) jämte folket. När cistercienserna fullgjorde den, var de insatta i ett sammanhang, som gick tillbaka till 500- och 600-talet med dess förgrundsgestalter Benedict av Nursia, Caesarius av Arles och Columbanus från Irland³².

32) Se Härdelin, Alf: Munkarnas och mystikernas medeltid s 9 ff.

De cistercienser, som enligt historikern Arild Huitfeldt gick till *Gudwalds kloster* kan ha fått i uppdrag att förnya en förbönstjänst för sin samtids kungligheter. De har därmed gått in i en uppgift, som ursprungligen fullgjorts för klostrets grundare.

Om klostret – så som A. O. Rhyzelius säger 1740 – har varit av en hög ålder, är också sannolikheten större, att det har utgått från någon av de tre förgrundsgestalterna Benedict, Caesarius och Columbanus³³.

33) Jämför not 10 om det irländska klostret *Vallis Dei* med samma innebörd i namnet som *Guddala*.

Columbanus lämnade tidigt Irland för långa resor på den europeiska kontinenten. Han grundade bl. a. klostren Luxeuil i Vogeserna och Bobbio i Norditalien. Sin regel skrev han i det sistnämnda, där han också avled och blev begravnen.

b) den förhärskande kulten

De gravliknande kullar, som alltså fanns kvar med sina resta stenar i Swnderbo på 1800-talet, låg i ett område, som tycks ha haft anknytning till Jungfru Maria som *Madonnan, den heliga Modern*. *Madonna* avser alltid en bildframställning av Jungfru Maria.

Hos Adam av Bremen (a. a. IV:9) omtalas ”*Den vittberömda statyn av Fricco*”, som Eginio (biskop i Lund 1060 – 1072) huggit i stycken, då han besökt ”*kyrkan i Skara och övriga trogna*”, därför att de ”*inte hade någon herde*”. Händelsen, som f. ö. sätts i samband med att Lunds stift inrättats, har alltså inträffat då Skara stift sedan länge varit överlämnat till ärkestiftet i Hamburg-Bremen. Eftersom den definitiva brytningen mellan den östromerska och den västromerska kyrkan ännu inte hade skett då Unwan var ärkebiskop (1013 – 1029), hade det inte funnits skäl att avlägsna s. k. beläten (träskulpturer), som representerade en annan liturgi.

Eginos ämbetsstid inföll strax efter brytningen 1054. Vid den tiden bör det ha ansetts som mycket förtjänstfullt att utplåna alla spår av den tro, som nu hade fastställts som hedendom³⁴.

34) I sin bok *Templum Nobilissimum* s 268 påpekar Henrik Jansson, att platsen för Friccos handlingar var i Guds helgedom. *Fricco* nämns redan 802 i Karl den stores *Capitularia*:
”... *memores exemplo quod de incestis factum est quod Fricco perpetravit in sanctimoniali Dei*”.

Anspelningen på incest var en polemik mot Jungfru Maria som *gudaföderska*. Samtidigt som hon sades ha fött Gud i mänsklig gestalt, hade hon också fött hans son. Enligt grekisk teologi var det emellertid just som mor till Guds son Jungfru Maria måste betraktas som *gudaföderska (theotokos)*. Av detta skäl vördades hon hos grekerna som Den Heliga Modern.

Fricco framstår därmed som en benämning på den liturgi Karl den store hade satt som sitt mål att övervinna. Redan innan sin kejsarkröning hade han erövrat Bayern, Ungern och slavernas land öster om Elbe. Böhmen och Mähren besegrades i slutet av 700-talet och början av 800-talet³⁵. Det var vid samma tid som plundringstågen inleddes mot klostren Lindisfarne och Iona utanför Skottlands östra och västra kuster.

35) Till Bayern nådde den iriska missionen genom Columbanus’ resor. För att bevara den slaviska egenarten mot det allt större tyska inflytandet inkallades 863 de salonikiska prästerna Cyrillus och Methodius från Konstantinopel till det Stormähriska riket, som inkluderade även Böhmen. Det alfabet, som anpassades efter

slaviska behov, samt den slaviska översättningen av vissa liturgiska texter bidrog till att gudstjänsterna intill 1000-talet firades på det slaviska språket. Under de sista årtiondena av 900-talet grundades två kloster i Böhmen. Deras munkar räknades som benediktiner.

Med 900-talets Sverige hade Böhmen anknytning genom Erik segersälls gemål, som var dotter till den böhmiska prinsessan Dobrawa. I sitt äktenskap med hertig Mieszko hade denna prinsessa fött sonen Boleslaw, som blev kung av Polen. Krönikören Thietmar av Merseburg bekräftade, att båda barnen var födda av samma mor men nämnde inget om vem, som var far till Dobrawas dotter. I nordisk tradition var denne känd som Skoglar-Toste. Dottern, som bar namnet Syritha, kallades i norden Sigridd storråda. Som drottning skall hon ha haft rätten att sjäv omge sig med böhmiska munkar, som tillämpat den grekisk-slaviska liturgin.

Gradvis under 900-talet blev de flesta iro-skotska klostren reformerade från sitt mycket stränga mönster till en form, som inte bara var mildare utan dessutom mer inriktad på skönheten i gudstjänsterna. Liturgin skulle återspegla Guds härlighet i hymner, poetiska texter och processioner, och kyrkan själv skulle ge prov på den yppersta arkitekturen med absider, valvbågar, triforier och otaliga skulpturer.

Reformen, som spreds från klostret *Cluny* i Frankrike, hämtade många av sina förebilder från den bysantinska kyrkan. I Ova tycks ingenting av cluniacensernas arkitektur ha blivit förverkligad utöver en liten absid, vars lämningar påträffats i marken under kyrkan. Det som finns bevarat är fyra liljestenar av samma slag som förekommer vid de flesta andra kyrkor i norra Västergötland. Stenarnas bysantinska motiv brukar tolkas som symboler för Jungfru Maria³⁶ och Guds son, Jesus Kristus, men kan också ha syftat på ärkeängeln Mikael, som liksom Maria vördades i Cluny.

36) I Duchcov norr om Prag har man funnit ett hängsmycke, vars stiliserade växtmotiv med vidjelika, hjärtformigt böjda kvistar nära ansluter till liljestensmönstret. Förebilden kan ha varit ett ungt mandelträd, där blommorna redan före lövsprickningen kommer fram ur knoppfjällen.

Ett hängsmycke med Arons grönskande stav i full blomning har påträffats i Hedeby.

På ett smycke, som upphittats i Medelplana, Västergötland, avbildas utslagna mandelblommor tillsammans med en förenklad skiss av den mandelblomsornerade sjuarmade ljusstaken.

Samtliga smycken, som anses vara från 800-talet, bekräftar att mandelträdet som gammaltestamentlig livsträdssymbol har varit känd i nordn.

Med enkla eller dubbla bildfält utgör liljestenarna vår tids synliga bevis på en utbredd vörnd för Jungfru Maria i Västergötland. Kanhända är de den länk, som ger verklighet åt legenden om Gudvalla kloster i Ova.

Om du vill veta mer om liljestenarna kan du läsa om dem på:

<http://www.macmathan.net/mlm/liljestenarna.shtml>

LITTERATURFÖRTECKNING

- Adam av Bremen: Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar Hälsingborg 1984*
Beckman, Natanael: Ur vår äldsta bok
Benzelius, Eric: Chronologia Anonymi Veteris 1709
Bernhard von Clairvaux: Sämtliche Werke V-VII Innsbruck 1994-1995
Curman, Sigurd: Cistercienserordens byggnadskonst I 1912
Dahlbergh, Eric: Suecia Antiqua & hodierna 1693
Deanesly, Margaret: A History of The Medieval Church 590-1500
Digelius, Sven J.: Specimen Historicum de Husaby 1740
Falkman, Ludvig B.: Om Kronans, Kyrkornas och Presterskapets inkomster av andeligt gods... från äldre tider till år 1660 del I 1848
Gwynn, Aubrey and Hadcock, R. Neville: Medieval Religious Houses Ireland
Huitfeldt, Arild: Danmarckis Riges Krönicke 1652-1654
Härdelin, Alf: Munkarnas och mystikernas medeltid Skellefteå 1996
Högberg, Folke: Medeltida absidkyrkor i Norden Skövde 1964
Janson, Henrik: Templum nobilissimum Göteborg 1998
Karling, Sten: Trädgårdskonstens historia i Sverige Stockholm 1931
Lindskog, Peter E.: Försök till en kort Beskrifning om Skara stift 1813
Ljungström, C. J.: Kinnefjärdings och Kållands härader 1871
Lundahl, Ivar: Ortnamnen i Skaraborgs län VI Uppsala 1966
Luthander, L.: Slott och herresäten i Sverige. Västergötland. Malmö 1968
Ortved, Edw.: Cistercieordenen og dens Klostre i Norden I Köpenhamn 1927
Rhyzelius, A. O.: Monasteriologia Sviogothica 1740
Schalling, Erik: Den kyrkliga jordens rättsliga ställning i Sverige Uppsala 1920
Skara Historiekommité: Skara I Skara 1986
Skara stifts jordebok 1540
Staaff, Petrus: Ordine Benedictino Monachorum Svio-Gothiae 1727
Strömbom, Nils Gustaf: Vägvisare för resande till Kinnekulle 1889
Vastovius, Johannes: Notitia Monasteriorum 1623